

Orta Asya'da Uygur Çalışmaları: Tarihsel Bir İnceleme

Ablet KAMALOV¹

(Çev.Muhammed Göktürk KORKMAZ)²

GİRİŞ

Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin (XUAR) nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan bir Türk halkı olan Uygurlar, eski Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinde, özellikle 1999'da 220.000 nüfusa ulaştıkları Kazakistan'da oldukça büyük topluluklara sahiptir (toplamda yeni bağımsız devletlerdeki Uygur nüfusu 300.000'den fazladır). On dokuzuncu ve yirincinci yüzyıllarda Uygur ulus inşası sürecinde olduğu kadar Sovyet-Çin ilişkilerinde de Orta Asya Uygur topluluğu önemli bir rol oynamıştır. Sovyet makamları Uygurları Sincan'a (Doğu Türkistan) yönelik politikalarında bir araç olarak kullandılar ve bu amaçla Orta Asya'da Uygur kültürünün gelişmesine özel destek sağladılar. Bu politikanın önemli bir kısmı, Orta Asya'da, özellikle Sovyet Uygurları için bir kültür başkenti haline gelen Kazakistan'da Uygur çalışmalarının geliştirilmesiydi. Uygur çalışmaları daha çok dil, edebiyat, tarih ve kültür (sanat, müzik, vb.) alanında yapılan araştırmaları kapsamaktadır. Bu makale Uygurların Sovyet Orta Asya'daki çalışmalarının tarihini inceleyecek ve eğilimlerini özetleyecektir.

ANA AŞAMALAR

İlk Bölüm/Aşama (1920–1945)

Orta Asya'da Uygurlar üzerine yapılan ilk araştırmalar çoğunlukla pratik bir karakter sergilemiştir. Amaç, bölgede yeni sosyalist "uluslar" yaratmayı amaçlayan Sovyet ulusal

¹ Turan Üniversitesi/Kazakistan.

² Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: g.korkmaz552@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3999-903x

politikasının belirli hedeflerini takip etmekte. Uygurlar, diğer halklarla birlikte, 1920'lerin başında, Bolşevik iktidarının kurulmasından hemen sonra Orta Asya'da ulusal sınırlama ve sınırlandırma döneminde Sovyet devleti tarafından bir "millet" olarak tanınmıştır. Marksist "ulus" tanımı, dili önemli unsurlarından biri olarak içerdiğinden, Bolşevikler en başından beri ulusal dillerin geliştirilmesine ve standartlaştırılmasına dikkat ettiler. Dilin, Marksist ideoloji için olan bu teorik öneminden ve Bolşevikler tarafından sürdürülen yoğun eğitim aktivitelerine eşlik eden uluslar okulları sayesinde, dil meselesi hem teorik hem de pratik bir önem almıştır. Bu sebeple Orta Asya'daki Uygur çalışmalarının ilk aşaması, büyük ölçüde Uygur "milletinin" eğitim ihtiyaçlarını karşılamasına bağlıydı. Okullara Uygurca ders kitaplarını temin etme ihtiyacı, Uygurca'nın standardizasyonunu ve önce Latin alfabesine, 1947'den sonra ise Kiril alfabesine göre oluşan Uygurca edebi normların üzerinde çalışmayı gerektirmiştir. Daha fazla Uygurca ders kitabına duyulan ihtiyaç, 1930'larda ShengShi-cai yönetimi altındaki Sincan Eyaletinin Sovyetleştirilmesiyle ciddi biçimde artmış ve Orta Asya yayınevleri de bu ihtiyaca karşılık vermiştir.

Bu süreç Moskova'dan katı bir biçimde kontrol edildiğinden, SSCB'deki Uygur Dili üzerine ders kitapları ve el kitapları Rus Akademisyenler tarafından yazılmıştır; yani, A.K. Borovkov[1935], N.A. Baskakov[1939], ve B.M. Nasilov[1940]. Uygurca uzmanları esas olarak Rusça bilgileri Uygurca ders kitaplarına çevirmekle ilgilendiler. İlk profesyonel Uygur Dil Bilimcisi olan AishamShamieva'nın ayrıca pedagoji alanında ihtisas yapması şaşırtıcı değildir. Doktora tezi Kiril alfabesine dayalı yeni Uygur alfabesine adanmış olsa da, kendisi daha çok Uygur okul ders kitaplarının yazarı olarak bilinmektedir[Shamieva ve Sadvakasov 1976]. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, dil çalışmalarına verilen öncelik Uygurca kullanımının yaygınlaşması ile birlikte basının gelişmesi, Uygur tiyatrosunun ve diğer kültürel kurumların kurulmasıyla aşılanmıştır.

Başlangıç aşamasındaki dil dışı araştırmalara örneklerden birisi NazarghojaAbdusemiatov (*Uygur Balisi*)'nin 1922'de Alma-Ata'da yayınlanan İli Taranchi tarihi çalışmasıdır, ancak bu çalışma pek modern akademik bir araştırma olarak kabul edilmemektedir. Daha ziyade, Abdusemiatov'un çalışmaları "Ceditçi" geleneklerin bir devamıydı ve geleneksel 19.Yüzyıl Müslüman Tarihçiliği ve modern tarihi çalışmaları arasında bir yere yerleştirilmelidir.

İkinci Bölüm/Aşama (1946–1985)

Kurumsallaşma Ve Sovyet-Çin Siyaseti

1946'da Kazak İlimler Akademisi'nin kurulması, yerel bilim adamlarının Uygur çalışmaları konusunda yetiştirilmesinin başlangıcı oldu. Bu, komşu Sincan'ın siyasi ortamında Uygur

kültürel gelişiminde genel bir yükseliş dönemi idi. 1944'te en batıdaki üç vilayette (İli, Çöçek ve Altay) Sovyet yanlısı bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulması, Sovyetlerin Sincan ve Uygurlara yönelik politikasını yoğunlaştırmıştır. Kazakistan Komünist liderleri, Kazakistan'daki Sovyet Uygurları için olası özerklik konusunu bile gündeme getirdiler. Sovyetler hem isyancılarla hem de yerel yönetimleriyle ilişkilerinde Uygurları yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Sovyetler, DTC hükümetine sadece askeri ve ekonomik yardım değil, aynı zamanda ideolojik yardım da vermiştir. Uygur tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar, DTC liderleri ile Kuomintang hükümeti arasındaki ideolojik savaşta önemli bir araç haline geldi ve bu, hem Moskova'da hem de Orta Asya'da konularda akademik çalışmaları teşvik etmiştir. Çin'deki komünist zafer bu durumu dramatik bir şekilde değiştirse de, Sovyet Orta Asya'da Uygur çalışmaları geliştirme ihtiyacı hiçbir şekilde azalmamıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı olan 1949'un, Orta Asya'daki Uygur çalışmalarında kurumsal değişimin başlangıcına işaret etmesi tesadüf değildir. O yıl Kazak İlimler Akademisi'nde Uygur-Dungan kültürüyle ilgilenen özel bir bölüm kuruldu. Bölüm 1963'te, Dungan alanının Frunze'deki Kırgız Bilimler Akademisi'ne devredilmesi ve Uygur alanının, Alma Ata'da özellikle Uygur çalışmalarına odaklanan daha büyük, bağımsız bir birime dönüştürülmesiyle iki alandan oluşuyordu. Uygur araştırmalarında akademik çalışmaların daha da gelişmesine damgasını vuran bu "boşanmanın" zamanlaması da tesadüfi değildi. Yine bu, 1962'de Sovyet diplomatik misyonunun eyaletten çekilmesiyle Sincan'dan Sovyet Orta Asya'ya kitlesel bir göçe sebep olup iki devletin de kışkırtılmasına ve Sincan'daki iki ülke arasındaki gerilimin zirve noktasına ulaşmasıyla Sovyet-Çin ilişkilerinin değişmesine bir cevaptı. Ulusal sınırların kapanması ve iki güç arasındaki düşmanlığın şiddetlenmesi, ertesi yıl Uygur çalışmalarında yukarıda bahsedilen kurumsal değişimi teşvik etmiştir.

Yeni oluşturulan Uygur çalışmaları bölümü, dil, tarih, edebiyat ve sanat (müzik ve tiyatro) olmak üzere üç ana alanı benimsedi ve neticede Dilbilim Enstitüsü'ne bağlandı. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, G. Sadvakasov'un önderliğinde çoğunluğu yerli Uygur olan akademisyen sayısı yirmiden fazlaydı. Bu bölüm, o dönemde Uygur çalışmaları üzerine Tüm Birlik Konferanslarına ev sahipliği yapan bölümdü [Aktual'nyeproblemysovetskougouigurovedeniya 1983].

Üçüncü Bölüm/Aşama (1986–1996)

Uygur Araştırmaları Enstitüsü

1980'lerde Uygur Araştırmaları Bölümü'nün genişletilmesi ve 1986'da Kazak Bilimler Akademisi bünyesinde Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulmasıyla Sovyet Orta Asya'daki Uygur araştırmalarında zirveye ulaşıldı. Bu Enstitü, Çin ile olan ilişkilerin ısınmasıyla Sincan üzerinde yoğunlaşmayı hedefleyen bir Sovyet hükümet kararıyla kurulmuştur. Onlarca yıllık Sovyet-Çin çatışması ve düşmanlığı, komşu Sincan'daki durum hakkında ilk elden bilgi ve analiz eksikliği yaratmıştır ve böyle bir boşluğun Enstitü ve yaklaşık seksen üyeden oluşan personeli tarafından doldurulacağı umuluyordu. Enstitünün temelini, dilin "geleneksel" bölümleri, edebiyat sanat, tarih ve etnografya bölümleri oluşturuyordu, ancak aynı zamanda ulusal ilişkiler, sosyal ilişkiler, Sincan ekonomisi ve komşu ülkelerin incelenmesini de içeriyordu. Bu Enstitünün kurulması, Uygur ve Sincan çalışmalarının tüm alanlarını geliştirmek için en uygun koşulları yaratmıştır.

Uygur araştırmalarındaki bu yeni kurumsal gelişme, geniş bir yayın yelpazesi ile sonuçlanmış ve Sovyet-Çin sınırının her iki tarafındaki siyasi hayatın serbestleşmesiyle ülkeler arasında akademik alışverişi ve hatta Uygurca Filolojisi alanında birçok ortak projenin uygulanmasını mümkün kılmıştır. Ancak, tarihsel araştırmalar politikleştirilmiş ve tartışmalı olarak kalmıştır, ayrıca Çin hükümeti bu alanda hiçbir uluslararası alışverişi desteklememiştir.

Bu Enstitü, Moskova ve Leningrad'daki merkezi akademik enstitüler tarafından desteklenmiştir bu da genç akademisyenlerin yetiştirilmesine ve işbirliği olan ortak akademik çalışmaların yapılmasına destek sağlamıştır. Enstitü birisi 1987 birisi 1991'de olmak üzere Uygur araştırmaları üzerine iki konferansa ev sahipliği yapmıştır [*Malovskie chteniya* 1990]; ama Sovyet Birliğinin dağılmasıyla Enstitü, çoğunun kapatıldığı veya sayısının azaltıldığı Uygurca TV ve radyo programları, gazete ve dergiler, bir takım yüksek eğitim kurumları ve yayın evleri gibi devlet desteğini kaybetmiştir. Enstitü'nün kendisi ise 1996'da kapatılmıştır. Kapanış hakkında verilen resmi açıklama Kazakistan akademik topluluğunun, bağımsızlığın ilk on yılında yüzleştiği ekonomik zorluklar yüzünden olsa da asıl sebep Kazak merciine uygulanan Çin baskısıydı. Enstitünün kapatılmasının, gündeminde Uygur ayrılıkçılığına/bölücülüğüne karşı ortak bir mücadele başlatan şanghai İşbirliği Örgütü'nün (şanghai Beşlisi) kurulmasıyla aynı zamana denk gelmesi bir tesadüf değildi. şunu da belirtmek gerekir ki, Enstitü en başından beri Kazak milliyetçi aydınları tarafından karşı çıkılmış ve sürekli olarak kapatılmakla tehdit edilmiştir. Sadece akademik bir kurum değil, aynı zamanda Orta Asya'daki Uygur toplulukları için bir kültür merkezi olan Enstitü'nün kapatılmasıyla, Sovyet döneminde oluşturulan kültür kurumlarının altyapısı çökmüş oldu.

Mevcut Aşama

Enstitünün kapatılmasından sonra, Uygur çalışmaları, yeni Doğu Araştırmaları Enstitüsü altında bir Uygur Araştırmaları Merkezi olarak yeniden yapılandırılmıştır. Kasım 1999'da Merkez, Kazakistan'daki Uygur çalışmalarının 50. yıldönümünü kutlarken, başkanı K. Talipov, alanın geleceği hakkında iyimserliğini ifade eden "Elli yıl önce dikilmiş ağaç" başlıklı bir bildiri sunmuştur; ancak çok az kişi böyle bir iyimserliğe katılmıştır. Günümüzde, Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde sadece az sayıda bilim adamı Uygur meselelerini inceliyor ve Kazakistan hükümeti artık Uygurlarla ilgili özel araştırmaları finanse etmediğinden, bu alanda yapılan her şey Kazakistan sorunlarıyla bağlantılı olarak incelenmektedir. Bu alandaki bir başka değişiklik de, Uygurların ve Uygur olmayanların birlikte aynı alanda çalıştığı Sovyet dönemine kıyasla, bugün yalnızca yerli Uygur bilim adamlarının araştırmalarını sürdürmek için bir girişimde bulunmuş olmalarıdır. Bir istisna, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki son siyasi olaylar nedeniyle araştırması yüksek talep gören ve Rus ve Kazak siyaset bilimcilerinin dikkatini çeken Uygur ayrılıkçılığı konusudur. Bazı Kazakistanlı bilim adamları, Orta Asya'daki bu Uygur aşırıcılığı "efsanesinin" analizine ayrılmış iki çalışma olan sözde "Uygur sorunu" üzerine araştırmalarını sürdürmek için uluslararası kaynaklardan mali destek alabildiler [Syroezhkin 2003, Bekturganova, 2002].

Bu alandaki mevcut durumla ilgili bir başka üzücü şey de, esas olarak devletin bu bilim dalını geliştirmeye konusundaki ilgisizliğinedeniyle genç bilim adamlarının gelmeyi bırakmalarıdır. Bununla birlikte, Orta Asya'daki Uygur çalışmaları, Uygur toplumu ve kültürü hakkında akademik bilginin gelişmesinde kesinlikle önemli bir rol oynamıştır ve Sincan sınırının ötesindeki benzer akademik araştırmalar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca, Kazakistan'ın, akademik alanda çalışanlar da dâhil olmak üzere, çoğunluğunu Uygur entelektüellerinin oluşturduğu OrtaAsya Uygurlarının ana kültür merkezi olmaya devam ettiği de belirtilmelidir. Uygur araştırmalarıyla uğraşan akademisyenler, eskiye nazaran daha küçük bir bölgesel ölçekte de olsa konuyla ilgili konferanslar düzenleme ve araştırmalarını yayınlama geleneğini sürdürüyorlar[*Aktual'nyeproblemysovremennogouigurovedeniya*2002, *PyatySadvakasovskiechteniya*1998].

Alanın yukarıdaki tarihsel arka planını göz önünde bulundurarak, günümüze kadar üretilen araştırmaların içeriğine geçelim. Makalenin devamında, ayrı bölümlerde tartışılacak olan Uygur dilbilimi, edebiyatı ve sanatı ve tarih ve etnografya olmak üzere üç ana araştırma yönünün gözden geçirilmesi yer almaktadır. OrtaAsya Uygurları için önemli bir kültür merkezi olmaya devam eden Kazakistan'da çalışan çok sayıda Uygur akademisyen ve bilim adamı ile

katkıları ayrı bir başlık altında ele alınması gereken Rus bilim adamlarının çalışmalarına fazla vurgu yapılmayacaktır.

ARAŞTIRMA İNCELEMELERİ

Dilbilim

Yukarıda değinildiği gibi, pratik eğitim ve kültürel ihtiyaçlar, Orta Asya'da Uygur dili üzerine araştırmaların gelişmesini teşvik etmiştir. İlk dönemlerde bu tür çalışmalar yalnızca pratik bir yapıya sahipken ve edebi dili standartlaştırıp öğretme sorunlarıyla sınırlıyken, OrtaAsyalı akademisyenler yavaş yavaş Uygurca'yı daha derinlemesine incelemeye, daha akademik nitelikteki sorunları gündeme getirmeye ve tartışmaya başlamışlardır. Sonuç olarak, Uygur dilbilimi günümüze Uygur çalışmalarının en güçlü yönü haline geldi, öyle ki Orta Asya yayınları SUÖB'deki çalışma için bir model ve üs görevi görmüştür. OrtaAsyalı akademisyenler tarafından üretilen en önemli eserler Uygurca ve Çince'ye çevrilmiş ve SUÖB'de dağıtılmıştır. Orta Asya dilbilimcileri, sözcükbilim ve sözlükbilimi, lehçebilim, dilbilgisi ve fonetik gibi alanlarda öncü oldular.

Sözcükbilim

Uygur morfolojisi ve kelime dağarcığındaki sorunlar, 1950'lerin başından beri akademisyenlerin ilgisini çekmiştir. Uygurlar son yüzyıllarda Çin sınırları içinde yaşadıklarından, dilleri kaçınılmaz olarak Çince'den etkilenmiştir. V.M. Novgorodskii'nin [1951] bu konuya özel olarak ayırdığı bir eserde incelenen Uygurcadaki Çince alıntı kelimeler, dilin diğer Türk dillerine kıyasla şüphesiz en ayırt edici özelliklerinden biridir. Seçkin Rus Türkolog S. Malov'un bir öğrencisi olan I. A. İsmailov, Uygurca alıntılarının Rusça ve diğer Avrupa dillerinden Rusça aracılığıyla önemli bir başka yönünü inceledi [1954]. O zaman incelenen diğer konular arasında katı isimler [Sadvakasov, 1958], çift kelimeler [Kaidarov, 1958] ve küme ifadeleri [Seifullina, 1953] vardı.

1970-1990'larda sözcükbilimsel ve morfolojik konular, araştırmanın odak noktası olmaya devam etti. 1970'lerde H. Nassyrova Uygurca Farsça-Tacik alıntı kelimelere dikkat çekerken, Sh. Baratov, Uygurca mesleki kelime dağarcığını inceledi [Baratov, 1975]. Uygurca Araştırmaları Bölümü için çalışan dilbilimcilerin çoğu sözlükbilimsel problemler üzerine de araştırmalara katılmışlardır. Bu dilbilimciler arasında Eski Türkçe ve Eski Uygurca onomastik sistemlerini inceleyen V. U. Makhpirov da vardı [Makhpirov, 1997]. Daha sonra, 1990'larda, filolojik terminoloji (G. Semyatova), el sanatları terimleri (Sh. Ayupov), yemek isimleri (Z. Islamova), botanik isimler (G. Nazarova), deyimler (R. Avakova), Balasagunlu Yusuf Has

Hacib'in "Kutadgu Bilig" şiirinin sözcüksel ve üslup özellikleri [Arziev,1996] hakkında birkaç doktora tezi yazılmıştır.

Sözlükbilimi/ Leksikoloji

Farklı Uygurca sözlüklerin derlenmesi de yerel akademisyenlerin bir başka katkısı oldu. İki dilli sözlüklerin yayınlanması, Sincan'daki yakın Sovyet-Çin işbirliği tarafından teşvik edildi ve bu teşvik 1950'lerin başlarında Sincan'daki çok sayıda Sovyet uzmanının çalışmalarını kolaylaştırmak amacı için yapıldı.1961'de Alma-Ata'da Sh. Kibirov ve Yu. Tsunvazo ve 16.000 kelime içeren [Kibirov ve Tsunvazo,1961] ve 1968'de E. N. Najip [1968] tarafından Moskova'da 33.000 kelimelik benzer bir sözlük yayımlandı.Yetkililerin Çin'deki Kültür Devrimi'nin zirvesinde Uygurca kelime dağarcığına Çince kelimeleri zorla enjekte ettiğinde, T. Rakhimov bu süre zarfında Sincan basınında bulunan kaynak materyallere dayanan Modern Uygur Dilinde Çin Unsurları [1970] başlıklı bir sözlük derledi.

A.Iliev ve G.Sadvakasov [1963] tarafından derlenen Uygur imla sözlüğü ve Z. Ivullaeva [1997] tarafından hazırlanan eşanlamlılar sözlüğü son derece pratik bir öneme sahipti.Uzun bir süre Uygur dilbilimcileri etimolojik bir sözlük üzerinde çalıştılar, ancak işi bitirmedi, neyse ki sözlük SUÖB akademisyenleri tarafından yayına götürülmüştür.

Lehçebilim

Sovyetler Birliği'nde yaşayan tüm Uygurlar için ortak bir edebi dil oluşturma zorunluluğu, Orta Asya'nın Uygur lehçelerinin incelenmesini gerektirmiştir. Bu konuya en büyük katkı, Sovyet Uygurları arasında iki ana lehçe saptayan A. T. Kaidarov'un [1969] temel çalışmasıydı; yani, SUÖB'deki illi ve Kaşgar lehçelerine karşılık gelen Semirech'e ve Fergana.Kaidarov, Semirech'e lehçesinin baskın olduğu sonucuna vardı. Dilbilim Enstitüsü'ndeki Uygur Araştırmaları Bölümü, lehçelerini incelemek için Uygur nüfusunun yoğun olduğu yerlere çok sayıda keşif gezisi düzenledi.Bu saha çalışmalarının bir sonucu ise, 1960'ların seferleri sırasında Fergana Vadisi'ndeki Uygur nüfusunun dilinin hala bir Uygur lehçesi olarak tanımlanabilmesine rağmen bu bölgedeki dilin, neredeyse bir Özbek lehçesine dönecek kadar fazla, güçlü bir Özbekçe etkisi altında olduğunu gösteren GS Sadvakasov'un Özbekistan ve Kırgızistan'daki Fergana Vadisi Uygurları üzerine yaptığı [1970,1976] iki ciltlik çalışmasıydı. 1980'lerin sonlarında Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün düzenlediği saha çalışması sırasında, "Özbekleşme" süreci tamamen tamamlanmıştır.

Fonetik ve Dilbilgisi/Gramer

Modern Uygurcanın fonetik ve fonolojik sistemi, Orta Asyalı dilbilimciler tarafından çok çalışılan bir başka alandır. Konuyla ilgili birkaç kitap, konuyu ek olarak Kazak diliyle de karşılaştırmalı olarak da inceleyen T. Talipov tarafından yayınlanmıştır [Talipov, 1968,1984]. Uygurcadaki fonetik süreçler, Oş'lu (Kırgızistan) bir bilgin olan M. I. Trofimov tarafından da incelenmiştir [Trofimov 1978].

Uygurca dilbilgisi sorunları sadece ara sıra ele alınmış, hiçbir zaman tam bir araştırmanın konusu olmamıştır. Elimizde olanlar ise, görünüş, ekleştirme, sözcük oluşumu, ekler, ortaçların tümcebilimsel işlevleri ve karmaşık fiiller gibi belirli dilbilgisi kategorilerine ayrılmış bir dizi makaledir. Dilbilgisi, ilk kısmının kelime ve fonetiğe, ikinci kısmının biçimbilim ve dilbilgisi olarak ikiye ayrılan Hazırqi zaman Uyghurtili(Modern Uygur Dili) toplu monografisinde tanımlanmıştır.

Orta Asya'daki Uygur dilbiliminin sonuçları ve bulguları, yalnızca yerel akademik dergiler ve diğer yayınlar aracılığıyla değil, aynı zamanda ilk ikisinin 1965 ve 1970'te sonuncusunun da 1988'de çıktığı *Issledovaniyapouigurskomuyazyku* adlı özel ciltlerde yayımlanmıştır. Uygur dilbiliminin 1990'lardaki ana başarısı, Uygurcaya çevrilen ve Çin'de yayınlanan *Stroiigurskogoyazyka*[1989] adlı toplu bir kitaptı.Kazakistanlı bilim adamları tarafından ele alınan farklı alanlar arasında sosyo-dilbilim olmasına rağmen Uygurcanın Kazakistan'daki işleyişine ilişkin tek araştırması D. Kasymova [1995] tarafından yapılmıştır.

Özetlemek gerekirse, Uygur dilbilimi, Sovyet Orta Asya'daki Uygur çalışmalarının yalnızca en gelişmiş dalı değil, aynı zamanda en az ideolojik olanıydı. Bu nedenle, dilbilim çalışmalarının 1990'ların başından itibaren yoğun bir şekilde gelişmeye başladığı komşu SUÖB'de başarıları hoş karşılanmış ve yayılmıştır.

Edebiyat ve Sanat

Sovyet rejiminin ilk on yıllarında bir "Sovyet edebiyatı" türü ortaya çıkmış olsa da Kazakistan'daki Uygur okullarında öğretilen temel konulardan biri olan "Sovyet" Uygur edebiyatının analizine odaklanmasıyla Uygur edebiyatının incelenmesi, ancak 1960'lardan itibaren ciddi bir şekilde gelişmeye başladı.Çoğu bilim insanı araştırmalarını Eğitim Bakanlığı için ders kitabı derlemesi ile birleştirdiğinden, okul ders kitaplarına duyulan ihtiyaç bu alandaki akademik çalışma için yine büyük bir teşvik oldu. Burada dikkat çeken, Kazakistan halkının ünlü yazarı Ziya Samadi'nin [Sabitova 1989] romanlarının tahlilidir.

Klasik Uygur edebiyatı alanında, araştırma çoğunlukla Uygur şairlerini tanıtmaya ve onların şiirlerini yayınlamaya odaklanmış, bu da on sekiz şairi kapsayan [Äsärärsadasi,1963] Äsärärsadasi (Döngünün Sesi) adlı antolojiyle sonuçlanmıştır. Yaşamı ve eserleri özellikle

Orta Asya’da iyi çalışılmış bir postmodern Uygur şairi, Kulja’da doğmuş ve Semirech’e’de aramızdan ayrılmış olan Bilal Nazym’dır. Şiirleri, S. Mollaudov [1976] ve U. Mamatakhunov [1963] tarafından bir dizi çalışmada analiz edilmiştir. 1990’da S. Mollaudov, çoğunlukla Zalilii, Naubatii, Arshii, Futuhii, Harabatii, Mashhurii, Sha’irahun, M.S. Qashqarii, Qalandar ve Ghumnam’ın çalışmalarıyla ilgilenen on sekizinci yüzyıl şiir örneklerinden oluşan bir koleksiyon yayınlamıştır [Mollaudov, 1990].

Klasik edebiyat tartışmasının kaçınılmaz olarak modern Uygurlar ve Özbekler tarafından paylaşılan ortak bir klasik miras sorununu gündeme getirdiğine dikkat edilmelidir, çünkü Uygur şairleri olarak kabul edilenlerin çoğu Özbekistan’da Özbek şairleri olarak tanımlanmıştır. Bu “yarışma”, mevcut kaynaklara göre Uygur kökenli olan AlisherNavoi’nin etnik olarak atfedilmesiyle başlamıştır. AlisherNavoi’nin şiiri Uygurlar arasında çok popülerdi ve şiirlerinin birçoğu Uygur müzik bestesi “muqam”ın metninde kullanılmıştır. AlisherNavoi’nin Doğu Türkistan’daki Uygur edebiyatı üzerindeki etkisi, doktorasını AlisherNavoi’nin çalışmalarının Uygurca versiyonları hakkında yapan ve ayrıca Doğu Türkistanlı tarihçi Mirza MuhammadHaidar’ın tarihsel bir çalışması olan TarikhiRashidi’nin Uygurca versiyonu üzerinde çalışan D. Raikhanov tarafından incelenmiştir. Klasik ve modern şiirin bazı teorik sorunları, Türk nazım teorisiyle ilgilenen Uygur bilgin M. Khamraev [1967] ve eski Türk şiiriyle ilgilenen A. Khamraev [2002] tarafından incelenmiştir.

Kazakistan’da incelenen diğer edebi konular arasında Uygur folkloru (masallar, popüler şarkılar, atasözleri, sözler) [Alieva 1975, 1989], tarihi Uygur şarkıları [Molotova,1994], modern tarihi romanlar [Yusupov,2004], Uygur destanı [Arshidinov,2003] bulunmaktadır ve Uygur halk şarkılarıdır (qoshaq) [Alakhunov,1977].

Sanatla ilgili olarak, Kazakistan’daki Uygur tiyatrosunun tarihi ve Uygur dramatik yazımı A. Kadırov [1984] tarafından incelenirken, geleneksel Uygur müziği, özellikle on iki Uygur makamı ve çağdaş Sovyet Uygur bestecilerinin eserleri de tartışıldı [Alibakieva,1988, Kirina,1980].

Çin ile on yıllardır ilişkinin olmaması nedeniyle daha sonradan eski çağlardan günümüze Uygur edebiyatının tarihi ile ilgilenen Şarkiyat Enstitüsü’nden akademisyenler hariç. Orta Asyalı bilim adamlarına 1990’lardan önce SUÖB’den yazarların edebi eserlerini değerlendirme fırsatı verilmedi ve kapsamlı bir çalışmanın konusu olmadı.

Orta Asya’da edebiyat üzerine çıkan sayısız yayın arasında, 1980’lerde bir grup Uygur bilim adamı tarafından sözlü yaratıcı eserler (edebiyat) üzerine yapılan üç ciltlik önemli eser vardır; [Uygur hâliqeghizijadiyeti 1983], klasik Uygur edebiyatının tarihi [Uygur ädäbiyitiningqisqichä

tarihi 1983] ve Sovyet Uygur edebiyatının tarihi [Uygur Sovetädäbiyitining tarihi 1986]. Bu çalışmadan önce, 1970 yılında yerel Kazakistanlı bilim adamları tarafından üretilen gelenek ve yenilik konularına odaklanan Uygur edebiyatı üzerine başka bir genel araştırma yapıldı [*Uygur ädäbiyitidikitraditsiyävänovatorluqmäsililirigä mandıra* 1970].

Uygurca TarihiveEtnografyası

Uygurca tarihi üzerine Uygur-Çin çekişmeleri

Uygur tarihi üzerine modern çalışmalar 1940'larda başladı ve Sincan'daki siyasi durum tarafından teşvik edildi. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) 1944-49'da Kazakistan sınırındaki üç batı vilayetinde kurulması, DTC ayrılıkçı liderleri ve Çinli eyalet yöneticileri arasında, Orta Asya'nın bu bölümünde Çin siyasi otoritesinin doğrulanması için bir tarihi önemli bir nokta haline getirdiğinden Uygur tarihi yazımında çok önemli bir rol oynadı. İl valisi General Zhang Zhi-Zhong konuşmalarında, Uygurların Sincan'a özgü tek halk olmadığını, aynı zamanda Han halkının da eski zamanlardan beri buraya yerleştiğini göstermek için sık sık tarihi belgelerden alıntılar yaptı. Böylece Uygurların tarihi, o zamanki siyasi gündemin acil bir noktası haline geldi. Bu tartışmalar, Çin Milliyetçilerine karşı yürüttükleri ideolojik savaşta DTC hükümetine destek sağlamak için Sovyetleri, Uygur tarihi araştırmalarına özel bir ilgi göstermeye zorladı. Bu destek ise, bazı önde gelen Sovyet Türkologlar ile S.E. Malov ve A.N. Bernshtam gibi Orta Asya çalışmaları uzmanlarından geldi. II. Dünya Savaşı sırasında Alma-Ata'ya tahliye edilen eski Türk yazıtlarının ve metinlerinin araştırılmasına olağanüstü katkı sağlayan S.E Malov, oradaki Sovyet yetkililerine Uygur meseleleri hakkında tavsiyelerde bulunabildi ve Uygur çalışmalarında uzmanların eğitimine yardımcı oldu. Malov, *Pamyatnikidrevnetyurkskoipis'mennosti*'sinde Uygurların Orta Asya uygarlığına yaptığı büyük katkının altını çizdi [1951].

Uygur tarihi ve kültürü üzerine diğer önde gelen Sovyet bilim adamları tarafından yazılan birçok makale, 1940-50'lerde Taşkent'te yayınlanan Uygur dili dergisi *Sharqhaqiqati*'datanıtlıdır. Uygurların tarihi çalışmasına en önemli katkı A. N. Bernshtam tarafından yapılmıştır. 1947'de merkezi dergi *VestnikDrevneiistorii* (Antik tarihin habercisi)'nde, Doğu Türkistan'ın kadim tarihinin ve Uygurların Doğu Türkistan'daki yerliliklerine odaklanan kökenlerinin ana hatlarını veren "Doğu Türkistan tarihinin sorunları üzerine" makalesini yayınladı [Bernshtam, 1947]. Makale, özellikle Uygur kökenleri sorunu olmak üzere diğer bilim adamları tarafından daha sonra detaylandırılacak olan temel argümanları ve noktaları içeriyordu. Burada, Bernshtam'ın, Uygur tarihçi Muhammed İmin Buğra [Buğra, 1940] ile birlikte, hem Orta Asya'da hem de Sincan'da ortaya çıkan modern Uygur milliyetçi tarihinin kurucusu olduğunu belirtmekte fayda var. Uygur milliyetçi tarihsel

görüşü için daha da önemli olan, Bernshtam'ın Sincan'da özel dağıtım için Uygur Arap alfabesiyle yayınlanan *Uygur hălqiningqädimiväotturaäsir tarihi qissiliri* (Uygurların antik ve ortaçağ tarihi üzerine denemeler) [1951] adlı kitabıydı. Kitap DTC'nin varlığı sırasında yazılmıştı, fakat 1951'de Çin Komünistlerinin devralmasından sonra tamamlandı ve yayınlandı. Ancak yeni Komünist rejim, Uygur tarihinin Sovyetlerle dostane bir şekilde böylesine milliyetçi bir versiyonuyla artık ilgilenmediğinden, kitap Sincan'daki okuyucularına ulaşmadı ve nüshaların çoğu imha edildi. Günümüzde, eski Sovyetler Birliği'nin kamu ve kişisel kütüphanelerinde sadece birkaç nüsha bulunmaktadır. Yine de, tüm Uygur tarihçileri bu esere aşinaydı ve bu esere aşinadır ayrıca kitabın Uygur milliyetçilerinin kendi tarihlerine ilişkin görüşlerinin evrimindeki rolü küçümsenemez. Örneğin, Uygur tarihçisi TurgunAlmas'ın *Uygurlar* [1993] adlı kitabında yakın zamanda formüle ettiği Uygur tarihi kavramı, diğer Sovyet tarihçilerinin yanı sıra Bernshtam'ın görüşlerine kadar uzandığı görülebilir.

Ulusal Kurtuluş Hareketine Vurgu

Ulusal kurtuluş hareketleri, modern tarihsel sürecin komünist algısında önemli bir kavramsal unsur olmuştur ve bu, Sovyetler Birliği'ndeki Uygur Çalışmaları alanı için kesinlikle doğrudur. 1940'larda ulusal kurtuluş kavramı, DTC'nin kurulmasıyla sonuçlanan Sincan'daki Guomintang karşıtı ayaklanmalara uygulanmıştır. Çin'de komünistlerin iktidarı ele geçirmesiyle bu çizgi, Sovyet biliminde özel bir vurgu yapılmasa da devam etti, ancak özellikle Çin'deki kültür devrimi ve Sovyet-Çin ilişkilerinin bozulmasıyla daha da güçlendi. *Shariqhaqiqiti* dergisinin editörlüğünü yapan ve daha sonra Kazakistan Bilimler Akademisi'nde Uygur tarihi üzerine ilk araştırma grubunu yöneten ilk Sovyet Uygur tarihçisi A. Idayatov, kendi çalışmasını ulusal kurtuluş konusuna adanmıştır. 1944'te Çing yönetimine karşı savaştan ve on dokuzuncu yüzyılın sonundaki Müslüman ayaklanmalarının liderlerinden biri olan Uygur kahramanı SadyrPalvan hakkında bir kitap yayınladı [Idayatov,1944]. Ölümünden sonra yayınlanan başka bir çalışma, İli Uygurların ulusal hareketinin tarihini konu alıyor [Idayatov,1978].

Yirminci yüzyıl Uygur tarihi: Doğu Türkistan Cumhuriyeti (1944–49)

Sincan'ın yirminci yüzyıl tarihi, SSCB'nin 1930'lar ve 1940'larda Çin Orta Asya'sında meydana gelen siyasi olaylara aktif katılımı nedeniyle Sovyet tarihçiliğinde oldukça hassas bir konuydu. 1932-33 yılları arasında Çin makamlarının Sincan'daki Müslüman isyanını bastırmasına ve Kaşgarya'daki Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti'ni (DTTİC) tasfiye etmesine yardım eden ve aynı on yılda ShengShi-cai rejimine destek sağlayan Sovyetler Birliği'ydi. 1940'larda Yeni Sincan'da Sovyet çıkarları, yerel halkların Guomintang

yönetimine karşı düzenlediği ayaklanmalara ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (DTC) kurulmasına destek verdi. Sovyetler bu olaylardaki rollerini her zaman gizlediler, bu yüzden DTTİC'ni çevreleyen durum önce hiç tartışılmadı ve daha sonra Çin komünist yorumuyla örtüşen Kuomintang rejimine karşı bir ulusal kurtuluş hareketi olarak yorumlandı. DTC'ne gelince, Sovyet tarihçiliği de onu Çin demokratik hareketinin bir parçası olarak tanımlayan ve onu "üç vilayetin isyanı" olarak tanımlayan anakara Çin çizgisini takip etti. Bu çizgi M. Kutlukov [1962] ve N. Mingulov'un [1962] doktora tez çalışmasında takip edilmiştir.

Sovyet-Çin ilişkilerinin bozulma döneminde bu olayların yorumu değişme eğilimindeydi. Onlar hâlâ demokratik bir hareketin parçası olarak tanımlandılar, ancak aynı zamanda Çin karşıtı bir ulusal kurtuluş hareketi olarak da vurgulandılar. Bu süre zarfında Sovyet makamları, Orta Asya'da DTC'nin askeri ve hükümet liderlerinden biri olan Zunun Teipov'un anılarını içeren Çin karşıtı yayınları teşvik etmiştir. Kitabı önce Moskova'da *V bor'bezavobodu* (Özgürlük Mücadelesi) adıyla [Teipov,1974], daha sonra Uygurca versiyonu Alma-Ata'da *ShärqiTurkistanyerida* (Doğu Türkistan Topraklarında) adıyla yayımlandı [Teipov,1977]. Bu kitap, 1950-60'larda Çin zulmünden ülkeyi terk etmek ve Sovyet Orta Asya'sına yerleşmek zorunda kalan DTC ile ilgili önemli sayıda katılımcı ve görgü tanığına rağmen, Sovyet Orta Asya'da yayınlanan tek anı literatürüdür. Teipov'un anıları o dönemin ideolojik çerçevesi içinde yazılmıştır ve İli bölgesindeki ayaklanmaların ilk döneminin ayrıntılarını vermesi açısından değerlidir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, yerel Uygur haber bültenlerinde hatıra niteliğinde çok sayıda yayım çıkmıştır. Bu yayımlar Sovyetler Birliği'nin rolünü, özellikle 1930'lardaki olumsuz rolünü gözden geçirdiler ve daha önce yasaklanmış olan tarihin yönlerini tartıştılar. Yirminci yüzyıl Sincan tarihiyle ilgili Sovyet arşiv materyallerinin, Rusya'da durumu öznel olarak tanımlayan ve Sovyet rolünü haklı gösteren bazı son yayınlara rağmen, hala incelenmediğini belirtmek gerekmektedir [Barmin,1999].

Uygur Devletinin Tarihi

L. Benson ve diğer bilim adamlarının da gösterdiği gibi, Uygurların tarihi ve anavatanları, Uygur ve Çinli tarihçiler arasında her zaman tartışmalı bir konu olmuştur. Uygur Tarihine yönelik Çin resmi milliyetçi görüşü, Çin'deki diğer ulusal azınlıklarının tarihinde de olduğu gibi Bağımsız Sincan bölgesinin antik zamanlardan beri Çin'in ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Uygurların da Çin'de yaşamış diğer azınlıklar gibi Çin Devletine (zhonghuaminzu) ait olduğunu bu yüzden de ne atalarının ne de kendilerinin hiçbir zaman Çin'den bağımsız olmadıkları gibi kendilerine ait bir devlet kurmadıklarını benimser. Bu mücadelede bağımsız devlet olma ve Çin ile ilişkiler konuları çok önemli olmuştur. TurgunAlmas'ın 1989'da SUÖB'de dile getirdiği Uygurların anavatanına Orta Asya'nın ayrılmaz bir parçası ve Uygur

halkına Orta Asya ve Türk ortaklığının bir parçası olarak bakan Uygur milliyetçisi tarih görüşünün ana unsurları ilk olarak Sovyet akademik tarihçiliğinde dile getirilmiştir. Ayrıca Uygur anavatanının alternatif adı olan “Doğu Türkistan” da Rus biliminden ortaya çıkmıştır.

İlk olarak 1940’larda formüle edilen Uygur tarihinin versiyonu, daha sonra Uygur devleti meselesinin her zaman esas teşkil ettiği Orta Asya bilginleri tarafından detaylandırıldı, bu yüzden Doğu Türkistan’daki ortaçağ Uygur devletlerinin tarihini yeniden inşa etmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Rus bilim adamları ve gezginler tarafından toplanan ve ileride Türkoloji araştırmalarının ana merkezi olacak olan St. Petersburg (eski Leningrad) Şarkiyat Enstitüsü Şubesinde tutulanlar da dâhil olmak üzere, Turfan krallığı (9-11. yüzyıllar) Uygurları tarafından yazılmış çok sayıda metin buldu ve eve götürmüştür. Ortaçağ Uygur devletlerinin tarihini yeniden yapılandırması için yapılan ana katkılardan birisi ise D. I. Tikhonov’un Uygur Turfan devletinin ekonomik yapısına adanmış bir kitabıdır [1966]. Uyguristan’ın 13. Ve 14. yüzyıllardaki sosyal ve ekonomik yapısı Uygur arkeolog A. K. Kibirov [1949] tarafından yazılan ve halen yayınlanmamış olan doktora tezinde tartışılmıştır. Ayrıca Turfan krallığının tarihi Almanya’da tanınmış Türkolog A. VonGabin tarafından da incelenmiştir [1961, 1973].

Uygur tarihi, 1970-80’lerde Sovyet-Çin düşmanlığının ve ideolojik savaşın yaşandığı onyıllar boyunca, her iki tarafın da gerçekte olanları çarpıtarak ve tahrif ederek birbirini eleştirdiği yıllarda daha politik bir önem kazandı. Moskova’daki Uzak Doğu Araştırmaları Enstitüsü’nde çalışan bir Uygur tarihçisi olan Tursun Rakhimov içerisinde Çin’in açıklamalarına karşı argümanlar sunan ve Uygurların kendi devletlerinin uzun bir geçmişine sahip olduklarını, bunun da Çin’in anavatanlarını işgal etmesi ve ele geçirmesiyle bozulduğunu ileri süren [Rakhimov, 1968, 1981] iki küçük kitapta Çinlilerin Uygur tarihini nasıl tahrif ettiğine yakından mercek tutmuştur.

Sincan’da 19. yüzyılın sonunda Çing Hanedanlığına karşı Müslüman isyanlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan kısa ömürlü Müslüman devletlerin Sovyet yorumu da tartışmalıydı. 1950’lerin başlarında Sovyet tarihçileri, Yakub-bek tarafından kurulan Kaşgarya Emirliği’nin yabancı bir istila olarak kabul edildiğine dair Çin yorumunu takip ettiler. Ancak, Sovyet-Çin ilişkisinin kötüleşmesiyle Sovyet “yorumları/bakış açıları” durumu ulusal bir kurtuluş hareketinin parçası olarak görmeye başladılar. Bu (yorumlarda) Kaşgar Emirliği, D. İsiev gibi bilim adamları tarafından bir Uygur devleti olarak betimlenmiştir ki Yakub Bey ve Rus imparatorluğu arasındaki ilişkiler üzerine olan Rus arşiv materyallerini ilk kez tanıttığı 1981’de çıkan *UigurskoegosudarstvoYattishar* kitabı ile bu konuya önemli katkılarda bulunmuştur.

Uzun bir süre boyunca Uygur devletinin tarihi, Dilbilim Enstitüsü'nün ve ardından Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün, "Uygur devletlerinin siyasi tarihi", "Uygur devletlerinin ekonomik ve sosyal yapısı" ve "On sekizinci-on dokuzuncu yüzyıllarda Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi" gibi içinde Uygurlar ve ataları tarafından kurulan tüm devletlerin tarihinin gizlendiği projelerin yer aldığı Uygur Tarihi ve Etnografya Bölümü'nde öncelikli bir konuydu.

Orta Asya bilginleri, Uygur İmparatorluğu (744-840) olarak adlandırılan İç Asya'da kurulan en eski Uygur devleti de dahil olmak üzere, Uygurların tarihindeki bazı dönemleri gözden geçirdiler. Doğu Türkistan'daki Uygur Turfan Krallığı'nın selefi olan bu İmparatorluğun tarihi, Uygur devlet tarihinin incelenmesi için çok önemli bir konuydu. Göçebe Uygurların ve imparatorluklarının (Haganlık) siyasi ve askeri tarihinin ana aşamaları, Rus tarihçiler L. Gumilev, L. Kyzlasov ve S. Klyashtornydahil olmak üzere birçok bilim insanı tarafından tartışıldı. Bu temaya ana katkıda bulunanlardan biri, Tang dönemiyle ilgili Çin anlatılarını etraflıca inceleyen Avustralyalı tarihçi C. Mackerras'tır. Ancak 1970'ler ve 80'lerde Moğolistan'da Uygur dönemine ait yeni runik yazıtların keşfi, Uygur İmparatorluğu'nun tarihini gözden geçirmeyi mümkün kıldı. Çin ve Eski Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı bir analizi, mevcut incelemecinin sekizinci-dokuzuncu yüzyıl Uygur Kağanlığı tarafından ortaya konan birçok sorunu yeni perspektiflerden ele almasını sağlamıştır [Kamalov 2001, 2002]. Orta Çağ Uygur tarihinin Kazakistan'da incelenen bir başka yönü, A. Kadirbaev'in [1993] çalışmasında tartışıldığı gibi Uygurların Yuan İmparatorluğu'ndaki rolüdür. Doğu Türkistan'da Moğol hâkimiyeti dönemi M. Kutlukov [1977] tarafından da anlatılmaktadır; orta çağ tarihi üzerine daha yeni araştırmalar, Orta Asya'da bir süre yaşayan ve çalışan SUÖB'den bir Uygur bilgini olan N. Tursun'un katkısını içerir. Kitabı, ortaçağ Uygurları üzerine Çin tarihçiliğinin kapsamlı bir analizini verir ve Çinli bilim adamları tarafından yapılan Uygur tarihinin tam bir incelemesini sunar [Tursun, 1998]. Başka bir yayında Tursun, Çin'in Uygur kökenlerine ilişkin görüşlerine odaklanmaktadır [Tursun, 1997].

Yedisu Bölgesindeki Uygurlar: Yerel Halk Mı Yoksa Göçmenler Mi?

DTC döneminde, Kazakistan komünist liderleri, Uygurların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Yedisu bölgesinde (Güneydoğu Kazakistan) Uygur özerkliği kurma sorununu gündeme getirdiler. Özerklik, DTC rejimini desteklemek için bir önlem olarak görülüyordu; ancak, daha sonra Çin'de Komünistlerin devralması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. 1949 yılında ÇHC'nin kurulmasıyla Çin'de DTC'ne artık ihtiyaç kalmamış ve Sovyetler Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketine desteğini kesmiştir. Bununla birlikte, Kazakistan'da Uygur özerkliği olasılığı akademik yazılara iyi bir şekilde yansdı ve Uygurların Yedisu'nun geçmişindeki rolü üzerine araştırmaları teşvik etti. Uygurlar için idari özerk bir birim kurulmasına zemin

hazırlamayı amaçlayan bu tür çalışmalar, A. N. Bernshtam'ın [1947b, 1948] Yedisu'daki Uygur epigrafik anıtları üzerine yapılan çalışmaları içermektedir.

Komünist parti tarafından ortaya atılan Kazakistan'daki Uygur özerkliği üzerine söylem, Orta Asya'da Uygur milliyetçiliğinin güçlenmesinde rol oynadı. Yedisu'nun yerel halk olma fikrinin Orta Asya'daki çağdaş Uygur milliyetçiliğinin temel unsurlarından biri haline gelmesi tesadüftür. Ama kuşkusuz, gerçek ya da hayali özerklik iddiaları, mevcut bilimin bir başka konusu olan Orta Asya'daki Uygur-Kazak ilişkilerini etkilemiştir.

1949'dan sonra Orta Asya'daki Uygur milliyetçiliği ile başa çıkmak için Sovyet makamları, özellikle Uygurların Yedisu'ya göçü ve Doğu Türkistan'ın Çing işgali tarihi ve 1871'de Rus İmparatorluğu tarafından İli vadisinin işgaliyle sonuçlanan Müslüman ayaklanmaları gibi ilgili tüm konular hakkında akademik araştırmaları teşvik etmiştir. Uygurların Rus Semirech'e'ye (Yedisu) göçü, M. Turgunov, G. Nikolskaya, L. Auezova, P. Galuzo ve Yu gibi bilim adamlarının sayısız çalışmasına konu olmuştur. Baranova [Turgunov, 1950] gibi bilim adamlarının sayısız çalışmasına konu olmuştur. 1951'de *PereselenielliiskikhUigurov v Semirech'e* (İli Uygurların Semirech'e Göçü) başlıklı bir kitapta Malik Kabirov, Rus arşiv materyallerinin bir analizine dayanarak on dokuzuncu yüzyılın sonunda meydana gelen göçü kapsamlı bir şekilde incelenmiştir [Kabirov,1951]. Bu ve diğer benzer araştırmalar, Uygur göçünün Rus İmparatorluğu topraklarına aşamalı gelişimini bir yandan da Uygurların bölgeye göçmen olduklarını ve dolayısıyla Kazakistan'da özerklik haklarının olmadığını göstermiştir. Uygurların Yedisu'ya göçü, Kazakistan tarihçiliği için hala önemini korumaktadır ve Kazakistan tarihi ile ilgili tüm ders kitaplarında yer alan bir konudur.

İroniktir ki, Uygurların 1980'lerde Yedisu'ya olan göçü hakkındaki çalışmalara en büyük katkıyı sağlayan Uygur tarihçi Malik Kabirov, Kazakistan'ın komünist liderleri tarafından Uygur milliyetçisi olmakla eleştirildiği, SBKP Merkez Komitesine "Uygury—avtokhtonySemirech'ya" (Uygurlar Yedisu'nun yerlileridir) başlıklı bir el yazısı sunmuştur ve bölgedeki Uygur özerklik fikrinin ana savunucusuydu. 1970'ler ve 80'ler boyunca Yedisu'ya olan Uygur göçüyle ilgili olarak incelenen diğer temalar arasında Doğu Türkistan'ın Çing işgali ve Çing karşıtı Müslüman ayaklanmaların tarihi ile Rusya İmparatorluğu'na yerleştikten sonra Uygurların tarihi yer aldı. Orta Asya'daki Rus ve Qing hükümet politikası, genellikle Moskova ve Leningrad'ın merkezi kurumlarından bilim adamları tarafından ele alınırken, yerel Orta Asyalı bilim adamları sadece fikirlerini detaylandırdılar. Orta Asya'nın Çing İmparatorluğu tarafından fethi, L. Duman, B. Gurevich, D. Tikhonov, V. Kuznetsov'un araştırmasında

aydınlatıldı ve daha sonra 1826 Doğu Türkistan isyanını inceleyen Kh. Ziyavey ve diğer Çing karşıtı Uygur isyanlarını [1978] inceleyen S. Isiev gibi yerli bilim adamları tarafından tartışıldı.

Ortaçağ tarihi: Eski ve Modern Uygurlar Arasındaki Süreklilik

Orta Asya'daki ortaçağ Türk tarihinin incelenmesi, hem bölge halkları arasındaki milliyetçi duyguları güçlendirdi hem de farklı etnik gruplar arasında tartışmalı konuları gündeme getirdi. Uygurların tarihi bir istisna değildir. Bu bağlamda iki ana konu, 744 yılında imparatorluk kuran Eski Uygurlar, o dönemde Doğu Türkistan ve Gansu'da var olan yerleşik devletler ile modern Uygur halkı arasındaki ilişkidir. Bu dinamik, Novosibirsk'e taşınmadan önce Alma-Ata'da çalışan ve tarihi coğrafyada uzmanlaşmış Eski Uygurlarla ilgili Tang kaynaklarında uzman olarak tanınan Dr. A. G. Malyavkin [1983] tarafından *Uigurskiegosudarstva v IX-XII vv* (9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Uygur devletleri) kitabının yayınlanmasıyla teşvik edildi. Kitap, Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'a göç eden Türk boylarının Uygurlar olmadığı fikrini doğrulamaya çalışıyor; daha ziyade, Eski Uygur unsuru, modern Uygur halkının oluşumunda en küçüğüydü. Böyle bir düşünce Türk halkları arasında, özellikle de Yedisu'da bıraktıkları izler ve bölgedeki yerli kökenlerini iddia eden Uygur milliyetçisi argümanı nedeniyle Eski Uygur tarihinin büyük önem taşıdığı Kazak tarihçiler arasında popüler hale gelmiştir. Sonuç olarak, Kazak aydınlarının Eski Uygurların tarihine olan ilgisi ve modern Uygur halkıyla olan bağları, Orta Asya'nın ortaçağ tarihi üzerine Kazak literatüründe sıklıkla gösterilen bölgesel milliyetçiliğe bağlıdır. Hatta bazı Kazak bilginleri bir Uygur Kağanlığı olduğu iddiasını reddediyor ve böyle bir devlet olarak kabul edilen şeyin aslında sadece "Türklerin birleşik kağanlığı" olduğunu göstermeye çalışıyor [Karjaubai 2002]. Bu nedenle, Kazakistan tarihi üzerine yapılan akademik araştırmalar Eski Türk döneminin (*drevnyeturkskiidöneminin*) bir parçası olarak Uygur Kağanlığı'nı ele alırken, modern tarih ders kitapları bundan bahsetmekten kaçınır, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonunda Yedisu'ya olan Uygur göçünün bir tanımını yapmaktan da asla geri kalmaz.

Başka bir tartışmalı konu ise Çin'de kabul edilen Uygur kökenlerini içeren çok sayıda hipoteze yol açan, net bir geçmişi olmayan ilk Müslüman Türk Hanedanı Karahanlılar'ın etnik özellikleriyle ilgilidir. Böyle bir fikir, bir kraliyet klanı olabilecek bir Türk kabilesi olan Yağma'nın Tokuz-Oğuz (Uygur) kökenli olduğunu söyleyen Müslüman kaynaklarına dayanmaktadır. Hanedanın toprakları tüm Doğu Türkistan, Semirech'e ve bugün tüm Orta Asya Cumhuriyetlerini ve SUÖB'i içeren Mavarannahr'ı kapsadığından, her Orta Asya Türk halkının Karahanlılar üzerinde kendi iddiası vardır. Karahanlı tarihiyle ilgili bu çekişme çoğunlukla, zamanın iki tanınmış Türk ünlüsü, şair Yusuf Has Hacip (Balasaguni) ve dilbilimci MakhmudKaşgari (her ikisi de 11. yüzyıldan) arasındaydı. Yusuf Has Hacip'in (Balasaguni)

Issyk-kul (Kırgızistan'da bir göl) yakınlarında doğduğuna inanıldığından Karahanlı tarihi Kırgız tarihi için daha da hassas bir konudur. Ayrıca Kırgız milliyetçi ideolojisini güçlü bir şekilde simgeleyen bir olay olan Yenisey Kırgızları tarafından Eski Uygurların yenilgiye uğratılması ve devletlerinin yıkılması nedeniyle Kırgız tarihçiliğinde Eski ve Modern Uygurların özdeşliğine itiraz edilmemesi de dikkat çekici bir noktadır.

Sovyet Uygur Kültürünün Yayılması/Gelişmesi

Uygur kültürünün gelişmesine yönelik kurumsal destek, Sovyet hükümetleri tarafından, ulusal komünist politikanın zaferini sergilemek gibi ideolojik bir amaç için sağlandı. Benzer bir görev, Sovyet rejimi altında Uygur kültürünün gelişmesini sağlama görevi verilen Uygur araştırmaları alanına da verildi. 1930'larda ve 1940'larda Sincan'ın eski bir Sovyet danışmanı olan MashurRoziyev'in kaleme aldığı *Yanglivashshintughulghanuyghurhălqi* (Uygur Halkı Dirildi) [1968] bu bağlamda oldukça semboliktir. Uygurca, daha sonra 1982'de Rusça olarak yayınlandı. M.Khamraev'in *Rastsvetuigurskoikul'tury* (Uygur kültürünün çiçek açması) [1967a] gibi kitaplar, Uygurların sadece Sovyetler Birliği'nde kültürlerini canlandırabildiklerini ve geliştirebildiklerini göstermek için yazılmıştır. Sovyetler ayrıca, M. Kabirov'un *OcherkiistoriiuigurovSovetskogoKazakistana* (Sovyet Kazakistan Uygurlarının Tarihi Üzerine Denemeler) adlı eserini üreten SSCB'deki Uygurların sosyal ve kültürel başarıları üzerine araştırmaları da teşvik etti [1975]. Sovyet Uygurlarıyla ilgili diğer araştırmalar, M. Erzın'ın Uygur basınının tarihini [1980] ve G. Baratova'nın [1994] Semirech'e Uygurlarının sosyoekonomik yapısını içerir.

Uygur Etnografyası

Orta Asya'daki Uygurlar üzerine etnografik araştırmalar genellikle ya tarihsel etnografya (yani tarihi kaynaklarda görünen etnografik hesapların bir analizi) ya da Sovyet Uygurlarının maddi kültürü ve gelenekleri ile sınırlandırılmıştır. Bu tür odaklar, şu anda Sincan'da saha çalışması yürütmenin imkânsızlığı nedeniyle doğaldır. Ancak, Kazakistan'daki Uygur köylerine ilk karmaşık sefer 1947'de Moskova ve Leningrad'dan bilim adamları tarafından yapıldı. Sonraki araştırmalar Uygur kadınları arasındaki sosyal ve aile yaşamını, Uygurların Semirech ve Ferghana Vadisi'ndeki maddi kültürünü inceledi. 1965 yılında *NarodyVostochnoiAzii* (Doğu Asya Ulusları) ve 1968'de *NarodyTsentral'noiAzii i Kazakstan'da* (Orta Asya ve Kazakistan Ulusları) ortaya çıkan Uygur etnik tarihi, maddi kültür, aile ilişkileri, kültür ve sanat bölümleriyle sonuçlandı. Benzer keşifler Uygur Araştırmaları Bölümü tarafından 1960'larda Kazakistan'daki Alma-Ata ve Taldy-Kurgan Bölgesi'ne (bugünkü Almatı Bölgesini oluşturan),

1960-70'lerde Kırgızistan'daki Osh Bölgesi'ne ve Özbekistan'daki Andican Bölgesi'ne yapılmıştır. Saha çalışması, hem Uygurlar hakkında bir dizi makale hem de R. Karimova'nın geleneksel Uygur sanat zanaatları üzerine yazdığı kitap için önemli bir kaynak ortaya çıkardı [2005].

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Doğu Türkistan'a giden Rus seyyahların anlatıları, Uygurlar hakkında etnografik bilgiler hakkında hacimli ve değerli bilgiler içerir ve G. Iskhakov [1975] gibi Sovyet bilginleri tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır. Rusya'nın Doğu Türkistan'ı keşfetmesinin tarihi, S. Klyashtorny ve A. Kolesnikov'un Uygur Araştırmaları Enstitüsü tarafından daha sonradüzenlenmiş versiyonuyla yayınlanan kitabında da [1988] izleri görünür; ve aynı ikiliye, bölgedeki Avrupalı kaşifler hakkında benzer bir çalışmada M. Baskhanov da katıldı [Klyashtorny, Kolesnikov ve Baskhanov 1991]. Her iki çalışmada da en önemli katkı antik ve ortaçağ Doğu Türkistan'a Klyashtorny tarafından yapılmıştır. Orta Asya'da Doğu Türkistan odaklı uluslararası ilişkiler, 1990 yılında Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nden bir grup akademisyen tarafından hazırlanan bir cildin de konusuydu [Izstoriimezhdunarodnykhotnoshenii v Tsentral'noiAzii 1990].

Genel Tarihler

Söz konusu kurumdaki Uygur tarihçilerinden oluşan bir grup, Uygurların tarihi ve kültürü hakkında bilim adamlarının kendi araştırmalarının sonuçlarını da sunduğu *Materialy po istorii i kul'ture uigurskogonaroda* (Uygur halkının tarihi ve kültürü üzerine materyaller) [1978] ve *Voprosy istorii i kul'tury uigurov* (Uygurların tarihi ve kültürü ile ilgili sorunlar) [1987] da dâhil birkaç önemli koleksiyon yayınladı.

Uygurların siyasi tarihi üzerine 1980'lerde yapılan araştırma materyalleri, ilk bölümü 1991'de yerel tarihçiler ve Moskova ile Leningard'dan bir grup bilim adamının ortak bir projesi olarak yayınlanan Uygurların genel tarihinin derlenmesinde kullanıldı [Kratkaya istoriya uigurov, 1991]. Antik çağlardan Moğol çağına kadar olan dönemi kapsar ve Uygur tarihini yeniden inşa etmede geleneksel bir çizgiyi takip ederek kökenlerini İç Asya'nın Türk göçebe halklarına kadar takip eder. Ne yazık ki kitabın ikinci bölümü, Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün kapatılmasından sonra hiç çıkmadı. Uygurların genel bir tarihini derlemek için bireysel bir girişim, başlangıçta Uygur okulları için bir ders kitabı olarak tasarlanan Uygur Tarihi'nde [1995] D. Isiev tarafından üstlenildi.

Sovyet Öncesi Orta Asya'da Uygur Tarihinin Yeniden Yazılması

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Orta Asya'da yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışına, esas olarak kendi yönetme haklarını meşrulaştırmakla ilgilenen çeşitli hükümetler tarafından

desteklenen ulusal tarihlerin gözden geçirilmesi ve yeniden yazılması eşlik etti. Aynı zamanda tarih, büyüyen milliyetçiliğin ihtiyaçlarını karşılamak için bireyler tarafından yeniden yazılmaktaydı. Sovyet döneminde, Sovyet sonrası rejimde, en azından Kazakistan ve Kırgızistan’da, akademik çalışma devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmesine rağmen, yazma ve yayınlama konusunda göreceli özgürlük, esas olarak profesyonel olmayanlar tarafından yazılan popüler tarihlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Tarihi yanlış algılamayı gören Paul Gilbert’in belirttiği gibi, geçmişin çok fazla çarpıtılması ve tahrif edilmesiyle milliyetçi bir tarihsel eğilim, tüm Sovyet sonrası ülkelerde ortaya çıkan milliyetçiliğin bir gereğidir ve Uygur yazıları da bir istisna değildir. Orta Asya’daki ulusal tarihleri mitleştiren bu kitaplar arasında, Kasım Masimi’nin Uygur “tarihi” üzerine yazdığı üç kitap vardır; bu kitaplarda, içlerinde G. Churchward’ın 17.000 yıl önce eski bir Uygur İmparatorluğunun var olduğunu düşüncesi de olan Avrasya tarihinde Uygurlar arasında ortaya çıkan tüm efsanelerin ve mitlerin yeniden canlandırılması bulunur. Uygur tarihine ilişkin böylesine bilimsel olmayan bir görüş, genel okuyucular onu gerçek değeriyle kabul etmeye istekli görünse de, birçok bilim insanı tarafından eleştirilmiştir. Orta Asya’daki Uygur tarihinin gözden geçirilmesinin bir başka yönü, Sovyet döneminde yasaklanmış olan konuların nasıl ele alınacağı ile ilgilidir, bunlar arasında (1) 1918’de Muraev komutasındaki Bolşevikler tarafından Yedisu’da Uygurların toplu olarak vurulması; (2) Uygur aydınlarının Sovyet baskısı; ve (3) 1930’larda Sincan’daki yerel ayaklanmaların bastırılmasında SSCB’nin rolü ve 1940’larda DTC’nin yükseliş ve düşüşüne katılımı. Bu son konu K. Talipov [2002] tarafından incelenmiştir, ancak genel okuyucuya yönelik K. Khodzhamberdi [2001] tarafından yazılan *Uigury v rakurseistorii* gibi yirminci yüzyıl Uygurlarının tarihi üzerine kitaplar da vardır.

Özbekistan Ve Kırgızistan’da Uygur Çalışmaları

Kazakistan’nın her zaman Uygur çalışmalarının ana merkezi olmasına rağmen, önceki bölümlerde görüldüğü gibi Özbekistan ve Kırgızistan’dan bilim adamları da alana katkıda bulunmuştur. Bu cumhuriyetlerden bilim adamlarının alana katılımı ilk olarak 1940’larda ve 1950’lerde, akademik araştırmaları teşvik eden eğitim ihtiyaçları olduğu zaman, öncelikle Dilbilim, Edebiyat ve Sanat alanlarında Taşkent Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi’ndeki Uygur Bölümü tarafından şart koşulmuştur. O. Mamatakhunov, I. Ismailov, K. Meliev ve S. Rozybakiev gibi daha önce adı geçen bilim adamlarından bazıları da bu bölümde çalışmıştır. Aynı şekilde Cumhuriyet Akademilerinde bu cumhuriyetler arasındaki ilişkilerin tarihi ile ilgilenen özel gruplar, dikkatlerini Orta Asya, Doğu Türkistan ve Çin arasındaki tarihi bağlara odaklamışlardır. Özbekistan Doğu Araştırmaları Enstitüsü’ndeki böyle bir grup, A.

Khodzhaev'in [1979] çalışmasında tartışılan Kokand Hanlığı, Doğu Türkistan ve Çin İmparatorluğu arasındaki ilişkiler üzerine bir çalışma yaptı. Doğu Türkistan tarihinin çeşitli yönleri, I. Tukhtiev, A. Aitbayev, E. Ismalilova ve O. Jalilov gibi Özbekistanlı bilim adamları tarafından vurgulanmıştır [Jalilov 2001]. Kırgızistan'da Uygur felsefesi ile ilgili sorunları incelemek üzere bir grup bilim insanı oluşturulmuştur [Narynbaev 1988].

Kazakistan'lı ve diğer bilim adamları arasındaki işbirliği, diğer cumhuriyetlerdeki kurumlarla ortak projelere sponsor olabilecek Uygur Araştırmaları Enstitüsü'nün varlığı sırasında gelişti. Diğer bir örnek de Doğu Türkistan ve Orta Asya tarihi üzerine Çin materyallerinin yayınlanmasıdır [*Kitaiskiedokumenty i materyalypoiistoriiVostochnogoTurkestana, SredneiAzii i Kazakistana XIV-XIX vv.* 1994]. Türkmenistan'daki (Bairam-Ali) Uygur topluluğuna gelince, çok küçük olsa da Uygur çalışmalarına katkıda bulunmak için, temsilcilerinden biri olan MR Mamatov, DA Isiev ile birlikte Bairam-Ali Uygurları'nın tarihi ve çağdaş yaşamı hakkında bir broşür yazdı [Isiev ve Mamatov,1976].

Sonuç

Sovyet makamları, Orta Asya'daki Uygur araştırmalarını hem pratik hem de ideolojik amaçlarla teşvik etti; Sovyet Uygurlarının kültür merkezi Kazakistan ve başkenti Alma-Ata olduğundan, Rusya ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde de araştırmalar yapılsa da, Uygur çalışmalarının kurumsal gelişimi Kazakistan'da da gerçekleşmiştir. Yoğun Uygur çalışmaları 1940'larda başladı ve tarih ve kültürün farklı yönlerini ele alınmıştır. Uygur çalışmalarının zirvesine, 1986-1995 yılları arasında Kazak SSR Bilimler Akademisi'ndeki Uygur Araştırmaları Araştırma Enstitüsü'nün kurulduğu dönemde ulaşıldı ve daha sonra Sovyet hükümeti tarafından Kazak milliyetçi aydınlarının iradesine karşı kurulduğu için oldukça zahmetsizce kapatıldı. Kapatılmasının bir diğer önemli nedeni ise Şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasından sonra Orta Asya'da son derece etkili hale gelen Çin'in uyguladığı baskıydı.

Sovyet Orta Asya'da yapılan akademik araştırmalar, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki alanın gelişimini etkilediğinden, Uygur çalışmaları alanı dilbilim, edebiyat ve tarihte kayda değer başarılar elde etti.Örneğin, SUÖB'deki dil araştırmaları, Kazakistanlı bilim adamları tarafından yayınlanan çalışmalardan güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Sovyet Orta Asya'sında yürütülen tarih çalışmaları, Uygur milliyetçi ideolojisinin şekillenmesinde ve SUÖB'deki Uygur tarihi araştırmalarının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Orta Asya'da bir zamanlar oldukça gelişmiş olan bu bilim alanındaki mevcut duruma gelince, bu durumu Kazakistan'da devlet desteğini kaybetmiş olarak nitelendirebiliriz ve devletin başlattığı bu alana yönelik vurguya rağmen, Uygur çalışmaları, daha önceki kurumsal işleyişini,

esas olarak Uygur Araştırmaları Merkezi'nde ve Kazakistan'daki çeşitli yükseköğretim kurumlarında çalışan Uygur kökenli akademisyenler tarafından yürütülen bireysel projelere dönüştürmeye devam etmektedir. Çalışmalarının sonuçları da yayınlanmaktadır [Uygurshunasliqboyichätätqiqatlar 1999, 2000, 2001]. Sovyet döneminde Sovyet Uygur araştırmalarının Sincan bilimini etkilediğini, Sovyet sonrası dönemde Sincan'da yapılan Uygur araştırmalarının Orta Asyalı bilim adamlarının fikir ve yaklaşımlarını önemli ölçüde etkilediğini de belirtmek gerekir. Bunun en iyi örneği, Alma-Ata'da Kiril Uygurca olarak yayınlanan ve Rusça'ya çevrilen TurgunAlmas'ın Uigury (Uygurlar) adlı tarihi eserinin popülerliğidir [Almas,1993].

Select Bibliography

- Aktual'nye problemy sovetskogo uigurovedeniya.*(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Aktual'nye problemy sovremennogo uigurovedeniya.*(2002). Almaty: Ghylym.
- Alakhunov, A. (1977). *Uyghur häliq qoshaqliri.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Alibakieva, T. (1988). *On ikki muqam/Dvenadtsat' uigurskikh mukamov.* Alma-Ata: Öner.
- Alieva, M. (1975). *Uighurskie skazki.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1989). *Zhanry uigurskogo.*Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Almas, T. (1993). *Uigury.* Alma-Ata: n/p.
- Arshidinov, B. (2003). *Dastanlar dunyasigha sayahät.* Almuta: Ghylym.
- Arziev, R. (1996). “*Kutadghu Bilik*” vü uning leksika-stilistikiliq alahidilikliri. Alma-Ata: Ghylym.
- Äsärklär sadasi.* (1963). Alma-Ata: Mäktäp.
- Baratov, Sh. (1975). *Uyghur tilining käspii leksikisi (baghvänlik, qoghunchilik vü gülchilik leksikisi اساسida).* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Baratova, G. (1994). Uigury v Kazakhstane i Srednei Azii v XIX-XX vv. (dinamika chislennosti). In *Izvestiya Natsional'noi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan, ser. Obshchestvennykh nauk* 6 (198).
- Barmin, V. A. (1999). *Sintsian v sovetsko-kitaiskikh otnosheniyakh 1914–1949 gg.* Barnaul: Izd-vo BGPU.
- Baskakov, N. A., and V. M. Nasilov. (1939). *Uigursko-russkii slovar'.* Moskova: Gosudarstvennoye izdatelstvo inostran-nykh i natsionalnykh yazykov.
- Bekturganova, B. (2002). “*Uigurskii ekstremizm*” v *Tsentral'noi Azii: mif ili real'nost'?*.Alma-Ata: Complex.
- Bernshtam, A. N. (1947a). Problemy istorii Vostochnogo Turkestana. *Vestnik Drevnei Istorii* 2.

- (1947b). *Uigurskaya epigrafika Semirech'ya. Chast'I. Epigrafika Vostoka 1.*
- (1948). *Uigurskaya epigrafika Semirech'ya. Chast'II. Epigrafika Vostoka 2.*
- (1951). *Uyghur hálqining qädimi vä ottura äsir tarihi qissiliri.* Alma-Ata: 'Qazaq eli' jurnalining näshriyati.
- Borovkov, A. (1935). *Uchebnik uigurskogo.*
- Leningrad: Izdanie leningradskogo vostochnogo instituta.
- Bughra, Muhammad Imin. (1940). *Sharqi Turkistan tarihi.* Kabul.
- Erzin, M. I. (1980). *Uyghur Sovet matbuatining tarihi.* Alma-Ata: Kazakhstan.
- Gabain, A von. (1961). *Das Uigurische Königreich von Chotcsho. 850–1250*
- Berlin: Akademie Verlag.
- (1973). *Das Leben im Uigurischen Königreich von Qoco (850–1250).* Wiesbaden: Otto Horrossovitz.
- Hazirqi zaman uyghur tili. I qisim. Lexica va fonetika.* (1963). Almuta: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Hazirqi zaman uyghur tili. II qisim. Morfologiya vä sintaksis.* (1966). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Idayatov, A. (1944). *Sadyr Palvan.* Taşkent.
- (1978). *Ili Uyghlirining millii-azatliq härikätliri.* Alma-Ata.
- Iliev, A., and G. Sadvakasov. (1963). *Orfograficheskii slovar' uigurskogo yazyka.*
- Alma-Ata: Mektep.
- Isiev, D. A. (1978). *Nachalo natsional'no-osvoboditel'nogo vosstaniya uigurov vo vtoroi polovine XIX v (1864–1866).* In *Materialy po istorii i kul'ture uigurskogo naroda.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- (1981). *Uigurskoe gosudarstvo Yättishar (1864–1877).* Moskova: Nauka.
- (1995). *Uyghur tarihi.* Alma-Ata: Jazushy.
- Isiev, D. A., and M. R. Mamatov. (1976). *Bairam-Alilik uyghurlarning ötmüshi vä hazirqi hayati.* Almuta: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Iskhakov, G. M. (1975). *Etnograficheskoe izuchenie uigurov Vostochnogo Turkestana russkimi puteshestvennikami.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Ismailov, I. A. (1954). "Russko-sovetsko-internatsional'naya leksika v sovremennom uigurskom yazyke". Ph.D. diss. Tashkent.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku I.*(1965). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku II.*(1970). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Issledovaniya po uigurskomu yazyku III.*(1988). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Ivullaeva, Z. (1997). *Uyghur tili sinonimlirining lughiti.* Alma-Ata: Ghylym.
- Iz istorii mezhdunarodnykh otnoshenii v Tsentral'noi Azii.*(1990). Alma-Ata: Ghylym.

- Jalilov, O. (2001). *Ofoq Hoja manoqibi*. Taşkent: Hayot.
- Kabirov, M. N. (1951). *Pereselenie Iliiskikh Uigurov v Semirech'e*. Alma-Ata: Nauka.
- . (1975). *Ocherki istorii uigurov Sovetskogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.
- Kadyrbaev, A. Sh. (1993). *Ocherki istorii srednevekovykh uigurov, dzhalairov, naimanov i kereitov*. Alma-Ata: Rauan.
- Kadyrov, A. K. (1984). *Uigurskii sovetskii teatr*. Alma-Ata: Öner.
- Kaidarov, A. T. (1958). *Parnye slova v sovremennom uigurskom yazyke*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1969). *Razvtie sovremennogo uigurskogo yazyka. Chast' 1. Uigurskie dialekty i dialektnaya osnova literaturnogo yazyka*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Kamalov, A. K. (2001). *Drevnie Uigury. VIII-IX vv.* Alma-Ata: Nash mir.
- . (2002). *Tarihi umumi Uyghurstan*. Tahran: Center of Documentation and Archives of the Ministry of Foreign Affairs.
- Karimova, R. (2005). *Traditsionnie khudozhestvennye remesla i promysli uigurov*. Alma-Ata: Daik-Press.
- Karjaubai, S. (2002). *Ob'edinennyi kaganat tyurkov*. Alma-Ata: Foliant.
- Kasymova, D. (1995). "Funktsionirovanie uigurskogo yazyka i formy ego sush- estvovaniya (Sotsio-lingvisticheskoe issledovanie raionov kompaktnogo prozhivaniya uigurov v Kazakhstane)". Ph.D. diss. Alma-Ata.
- Khamraev, A. (2002). *Drevnetyurkskii knizhnyi stikh*. Alma-Ata: Ar-Nar.
- Khamraev, M. (1967a). *Rastsvet uigurskoi kul'tury*. Alma-Ata: Kazakhstan.
- . (1967b). *Osnovy tyurkskogo stikhoslozheniya*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Khodzhaev, A. (1979). *Tsinskaya imperiya, Dzhungariya i Vostochnyi Turkestan*. Moscow: Nauka.
- Khodzhamberdi, K. (2001). *Uigury v rakurse istorii*. Alma-Ata: Vysshaya shkola Kazakhstana.
- Kibirov, A. K. (1949). "Sotsial'no-ekonomicheskii stroi Uigurstana XIII-XIV vv. (po uigurskim yuridicheskim dokumentam)". Ph.D. diss. Frunze.
- Kibirov, Sh., and Yu. Tsunvazo. 1961. *Uigursko-Russkii slovar'*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Kirina, K. (1980). *Kuddus Kujamyarov*. Moscow: Sovetskii kompozitor.
- Kitaiskie dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakhstana XIV-XIX vv.* (1994). Alma-Ata: Ghylym.
- Klyashtorny, S. G., and A. A. Kolesnikov. (1988). *Vostochnyi Turkestan glazami russkikh puteshestvennikov*. Alma-Ata: Ghylym.
- Klyashtorny, S. G., A. A. Kolesnikov, and M. K. Baskhanov. (1991). *Vostochnyi Turkestan glazami evropeiskikh puteshestvennikov*. Alma-Ata: Ghylym.

Kratkaya istoriya uigurov.(1991). Alma-Ata: Ghylym.

Kutlukov, M. (1962). O kharaktere i dvizhushikh silakh natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniya narodov Sintsiana v 1944–1949 gg. In *Nauchnye raboty i soobsheniya. Otdelenie obshe- stvennykh nauk AN UzSSR*, Kniga 5. Taškent.

—. (1977). Mongol'skoe gospodstvo v Vostochnom Turkestane. In *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*. 2d ed. Moskova: Nauka.

Makhpirov, V. U. (1997). *Imena dalekikh predkov*. Alma-Ata: Erkin-Too.

Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti*. Moskova-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Malovskie chteniya.(1990). Alma-Ata: Ghylym.

Malyavkin, A. G. (1983). *Uigurskie gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk: Nauka.

Mamatakhunov, U. (1963). “Zhizn' i tvorchestvo uigurskogo poeta XIX veka Bilala Nazyma”. Ph.D. diss. Taškent.

Masimi, K. (2002). *Istoriya uigurskoi derzhavy VIII-X vv n.e.* Alma-Ata: Ghylym.

Materialy po istorii i kul'ture uigurskogo naroda.(1978). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Mingulov, N. (1962). Natsionalno-osvoboditel'noe dvizhenie narodov Sintsiana kak sostavnaya chast' obshekitaiskoi revolyutsii (1944–1949). In *Trudy instituta istorii, arkhologii i etnografii im. Ch. Ch. Valikhanova AN KazSSR* (The works of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Ch. Ch. Valikhanov), vol. 15. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Mollaoudov, S. (1976). *Bilal Nazymning hayati vä ijadi*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

—. (1990). *XVIII asir uyghur poeziyasi*. Alma-Ata: Nauka.

Molotova, G. (1994). “Uigurskie narodnye istoricheskie pesni. XIX-nachalo XX vv.”. Ph.D. diss. Alma-Ata.

Najip, E. N. (1968). *Uigursko-russkii slovar'*. Moskova: Sovetskaya entsiklopedia.

Narynbaev, A. I. (1988). *Progressivnaya obshestvenno-filosofskaya mysl' uigurov. Vtoraya polovina XIX veka*. Bişkek: Bilim.

Nasilov, V. M. (1940). *Grammatika uigurskogo yazyka*. Moskova: MGU.

Novgorodskii, V. M. (1951). *Kitaiskie elementy v uigurskom yazyke*. Moskova: MGU.

Pyatye Sadvakasovskie chteniya.(1998). Alma-Ata: Aqyl kitaby.

Raikhanov, D. (2004). *Mirza Muhammad Haidar. Tarikhi Rashidi.*(2004). Alma-Ata: Nash mir.

Rakhimov, T. (1956). *Russko-Uigurskii slovar'*. Moskova: Russkii yazyk.

—. (1968). *Natsionalizm i shovinizm—osnova politiki gruppy Mao Tse-duna*. Moskova: Mysl'.

—. (1970). *Kitaiskie elementy v sovremennom uigurskom yazyke*. Moskova: Nauka.

—. (1981). *Sud'by nekhan'skikh narodov KNR*. Moskova: Mysl'.

- Roziev, M. (1968). *Yanglivashtin tughulghan uyghur hālqi*. Alma-Ata: Kazakhstan.
- Sabitova, P. (1989). *Ziya Samadi*. Almuta: Mektep.
- Sadvakasov, G. S. (1958). *Uyghur tilidiki birikken isimlar*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1970). *Yazyk Uigurov Ferganskoi doliny. Chast' 1*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1976). *Yazyk Uigurov Ferganskoi doliny. Chast' 2*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Seifullina, Ch. G. (1953). “Ustoichivye slovosochetaniya v sovremennom uigurskom”. Ph.D. diss. Alma-Ata.
- Shamieva, A., and I. Ähmätov. (1953). *Uyghur tili grammatikisi. I qisim. Fonetika vä morfologiya*. Alma-Ata: Oqush pedagogika nāshriiti.
- Shamieva, A., and G. Sadvakasov. (1976). *Uyghur tili grammatikisi. Fonetika vä morfologiya*. Text- book for the 5th grade. Almuta: Mektep.
- Stroi uigurskogo yazyka*. (1989). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Syroezhkin, K. L. (2003). *Mify i real'nost' etnicheskogo separatizma v Kitaye i bezopasnost' v Tsentral'noi Azii*. Alma-Ata: Daik-Press.
- Talipov, K. (2002). Masud Sabri i ego idei o tyurkskom edinstve. In *Aktual'niye problemy sovremennogo uigurovedeniya*. Alma-Ata: Ghylym.
- Talipov, T. (1968). *Glasnye zvuki uigurskogo i kazakhskogo yazykov*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- . (1984). *Uyghur tili fonetikisi*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Teipov, Z. (1974). *V bor'be za svobodu*. Moskova: Iz-vo vostochnoi literatury.
- . (1977). *Shārqi Turkistan yerida*. Alma-Ata: Qazaqstan.
- Tikhonov, D. I. (1966). *Khozyaistvo i obshestvennyi stroy uigurskogo gosudarstva X-XIV vv*. Moscow and Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Trofimov, M. I. (1978). *Phoneticheskie prosessy v sloge v sovremennom uigurskom yazyke*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.
- Tsunvazo, Yu., and A. Shamieva. (1955). *Russko-uigurskii slovar'*. Alma-Ata: Mektep.
- Turgunov, M. (1950). “Pereselenie uigurov taranchei iz Kitaya v Semirech'e.”. Ph.D. diss. Tashkent.
- Tursun, N. (1997). *Voprosy etnogeneza uigurov v kitaiskoi istoriografii*. Moskova and Bishkek: Turkistan.
- . (1998). *Voprosy politicheskoi istorii uigurov v kitaiskoi istoriografii*. Moscow and Bishkek: Turkistan.
- Uyghur ädäbiyitidiki traditsiya vä novatorluq mäsilisigä dair*. (1970). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur ädäbiyatining qisqichä tarihi.(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur häliq eghiz ijadiyiti.(1983). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghur Sovet ädäbiyatining tarihi.(1986). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Uyghurshunasliq boyichä tätqiqatlar.(1999).Alma-Ata: Fond 21 vek.

—. (2000). Alma-Ata: Fond 21 vek.

—. (2001). Alma-Ata: Fond 21 vek.

Voprosy istorii i kul'tury uigurov.(1987). Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR.

Yusupov, R. (2004). *Istoricheskie romany Ziya Samadi. Problemy zhanra.* Alma-Ata: Nash mir.

Ziyaev, Kh. (1952). “Vosstanie 1826 goda v Vostochnom Turkestane”. Ph.D. diss. Moskova.